

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב
מתבגרים מהאוכלוסייה הערבית בישראל
אשר נשרו מלימודים

**פייסל עזאיזה, מירב שהם, רחל בר המבורגר
וח'אלד אבו-עסבה**

תדפיס מתוך גיליון 26

טבת תשס"ח – דצמבר 2007

השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב מתבגרים מהאוכלוסייה הערבית בישראל אשר נשרו מלימודים*

**פייסל עזאיוזה, מירב שהם, רחל בר המבורגר
וח'אלד אבו-עסבה**

תקציר

המחקר הנוכחי בדק את שיעורי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב מתבגרים ערבים בישראל אשר נשרו מלימודים במסגרות חינוך פורמליות. במסגרת המחקר נבדקו קשרים בין שיעורי השימוש לבין משתנים, אשר כללו רקע סוציו-דמוגרפי, מאפיינים בין-אישיים, מאפיינים קוגניטיביים ומאפיינים אישיותיים. זהו המחקר הראשון אשר בחן את תופעת השימוש בסמים והמאפיינים הקשורים בה בקרב נוער ערבי נושר בלבד.

במחקר השתתפו 500 בני נוער ערבים אשר נשרו מבתי ספר ואשר מתגוררים בגליל, בנגב, במשולש ובערים מעורבות. הנבדקים מילאו שאלוני דיווח עצמי שבאמצעותם נבדקו שימוש בחומרים שונים ומשתנים אחרים.

מן המחקר עולה כי בשנה האחרונה, שיעורי הצריכה של החומרים החוקיים – אלקוהול וטבק – הם כ-36% וכ-30%, בהתאמה. כמו כן נמצאו קשרים רבים בין משתני המחקר לבין צריכת החומרים השונים, וביניהם: בנים משתמשים בחומרים שונים יותר מאשר בנות, והפער בולט במיוחד בחומרים החוקיים; חיים במסגרת משפחתית יציבה מהווים גורם מגן מפני צריכת חומרים פסיכו-אקטיביים; מידת דתיות נמוכה קשורה לשימוש מוגבר בחומרים פסיכו-אקטיביים. ממצאי המחקר מאפשרים ללמוד על היקף צריכת חומרים אלו ועל מגמות בצריכתם בקרב מתבגרים ערבים אשר נשרו מלימודים, ולהשוותם לקבוצות אחרות באוכלוסייה, ובשל כך הם יכולים להוות בסיס לפיתוח תכניות מניעה והתערבות אשר מתאימות לצורכיהם, מטרה חשובה במיוחד עקב מיעוט התכניות הקיימות עבור אוכלוסייה זו.

מילות מפתח: חומרים פסיכו-אקטיביים, סמים, נוער ערבי, נוער נושר

* מחקר זה בוצע במימון הרשות הלאומית למלחמה בסמים ובאלכוהול.

מבוא

השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים מעורר עניין רב בקרב חוקרים בארץ ובעולם עקב השלכותיו על נושאים, כגון: בריאות, אכיפת חוק, צורך בשירותי רווחה ותפוקה כלכלית. המחקר הנוכחי הוא הראשון אשר בודק סוגיה זו בקרב בני נוער ערבים אשר נשרו מלימודים. ישנה תמיכה מחקרית לכך שבני נוער אשר נושרים מלימודים נמצאים בסיכון לשימוש מוגבר בסמים וכן להתנהגויות עברייניות שונות (למשל Guagliardo, Huang, Hicks & D'Angelo, 1998; Mensch & Kandel, 1988; Swaim, Beauvais, Chavez & Oetting, 1997). מטרתו של מחקר זה היא להתחקות אחר תופעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב אוכלוסיית הנושרים הערבים, שעומדת על פי הערכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על כ-11% מתלמידי כיתות ט–יא (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003), ולברר מהם המשתנים המשפיעים עליה.

ממרבית המחקרים שנערכו בישראל משנות השבעים ואילך (אזרחי, רוזינר, שטיינברג ובר-המבורגר, 2006; וייס ומור, 1995; טייכמן, רהב וכפיר, 1998; רהב, טייכמן, גיל, רוזנבלום ובר-המבורגר, 1995, 1998) עולה כי קיימת עלייה הדרגתית בשיעור המשתמשים בכל סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער. עלייה זו בולטת בעיקר בשיעורי השימוש בחומרים החוקיים – טבק ואלכוהול. כמו כן, ניתן לראות גם עלייה בצריכת קנביס.

דיווחים של אנשי משטרה ואנשי מקצוע מתחום הרווחה והבריאות מלמדים כי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים הפך לשכיח בחברה הערבית (זחאלקה, 2000; חליל, 1994; מועדי, 1995; מיכאלי, 1995). ניתן להניח שהתפשטות התופעה נובעת במידה רבה מהמעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית וחילונית (וייס, סאוה, אבדין וינאי, 2000). מעבר זה בא לידי ביטוי בין היתר בשינויים כלכליים ובשינויים חברתיים-תרבותיים, ביניהם תמורות בחלוקת תפקידים במשפחה, בחינוך ובמעמד האישה (Azaiza, 2004; Lavee & Katz, 2002). העלייה ברמת החיים כמו גם חשיפה מוגברת לחברה היהודית ולהשפעות התקשורת יצרו דפוסי צריכה חדשים באוכלוסייה הערבית (אל חאג', 1996; עזאזיה וברודסקי, 1995). לשינויים החלים בחברה הערבית השלכות רבות על רווחתם של ילדים ובני נוער, והם מחייבים היערכות מצד גורמים מקצועיים (כורזים, דולב ואבו-עסבה, 2002).

כאמור, נכון להיום טרם נערך מחקר אשר בדק את סוגיית השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב נוער ערבי נושר, והידע הקיים בנושא מגיע בעיקר ממחקרים בקרב כלל אוכלוסיית בני הנוער, מחקרים שכללו גם קבוצה – מצומצמת על פי רוב – של בני נוער ערבים נושרים (למשל אזרחי ועמיתים, 2006; רהב ועמיתים, 1998).

במסגרת סקר ארצי בקרב בני נוער בישראל, דיווחו אזרחי ועמיתים (2006) על שיעורי שימוש נמוכים יחסית בקרב המשתתפים הערבים שנשרו מלימודים לעומת שיעורי השימוש בקרב נוער יהודי נושר. בקרב המשתתפים הערבים במחקר הנ"ל, שיעורי

השימוש הגבוהים ביותר נמצאו בטבק ואלכוהול, ומבין החומרים הבלתי חוקיים – בקנביס. יש לציין כי לא ניתן ללמוד ממחקרם על השפעתם של משתנים סוציו-דמוגרפיים, בין-אישיים, אישיותיים וקוגניטיביים על מגמות ודפוסי שימוש בקרב הנושרים הערבים, אלא על שיעורי שימוש בלבד.

ממצאים נוספים אשר רלוונטיים בהקשר זה הוצגו על ידי דיימונד, פרחאט, אל עמור ובר-המבורגר (2003), במסגרת מחקר אשר השווה בין תלמידים ונושרים מיישובים בדוויים בנגב. במחקר זה נמצאו שיעורי שימוש גבוהים יחסית בקרב התלמידים לעומת הנושרים, ממצא אשר אינו עולה בקנה אחד עם דיווחי הספרות הבין-לאומית בתחום (Mensch & Kandel, 1988; Swaim, Bates & Chavez, 1998; Swaim, 1997; Beauvais, Chavez & Oetting, 1997). גם במחקר זה נמצא כי השימוש באלכוהול הוא הנפוץ ביותר בקרב הנושרים.

המחקר בתחום השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים כולל ניסיונות רבים לאפיין לא רק את היקפי השימוש בחומרים אלו בקרב אוכלוסיות שונות, אלא גם לזהות מאפיינים ומשתנים הקשורים לשימוש זה ומשפיעים עליו. בין המאפיינים שנבדקו ניתן למנות גיל, מין, מוצא, סביבה משפחתית, סביבה חברתית, ואירועי חיים דוחקים (לסקירה, ראו Weinberg, Rahdert, Colliver & Glantz, 1998). במחקר הנוכחי נעשה שימוש במסגרת התאורטית שהציעו ברנע, רהב וטייכמן (1990), אשר כוללת חמש קבוצות של משתנים:

1. מאפיינים סוציו-דמוגרפיים – גיל, מין, מעמד סוציו-אקונומי וכיוצא באלה.
2. מאפיינים בין-אישיים – השפעות אחרים משמעותיים המהווים את הסביבה החברתית הקרובה למתבגר.
3. מאפיינים קוגניטיביים – עמדות המתבגרים כלפי סמים, נכונות להשתמש בהם והידע על סמים והשפעותיהם.
4. מאפיינים אישיותיים – תכונות אופי שנמצאו קשורות לשימוש בני נוער בסמים, דוגמת: חרדה, מצבי רוח וחיפוש אחר ריגושים.
5. זמינות החומרים.

במחקר הנוכחי נתייחס לקשרים בין מאפיינים אלו, למעט זמינות החומרים, לבין שכילות והיקף השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים.

מחקרים שבוצעו בישראל מלמדים על עלייה בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בתקופת ההתבגרות, וזאת בהתאמה לעליית הגיל (בר-המבורגר, 2001; רהב ועמיתים, 1998, 2001). עם זאת, במחקרם של עזאזיה, בר-המבורגר ומורן (בדפוס) ושל עזאזיה, אבו-עסבה ובר-המבורגר (2006), שנערכו בקרב נוער ערבי לומד, לא נמצא דפוס עקיב בנוגע למשתנה זה.

מחקרים רבים מצאו כי נערים משתמשים בחומרים פסיכו-אקטיביים בשיעורים גבוהים יותר ובתכיפות רבה יותר מאשר נערות בנות אותו גיל, הן בקרב נוער יהודי

בישראל והן בקרב נוער ערבי בישראל ובחול'ל (אזרחי ועמיתים, 2006; ברנע, 1985; ברנע, רהב וטייכמן, 1991; יעבץ ושובל, 1980; עזאזיה, בר-המבורגר ומורן, בדפוס; רהב ועמיתים, 1998, 2001; Tamim et al., 2000; Rissel, McLellan & Bauman, 2003). ניתן להניח שדפוס דומה יימצא גם בקרב נושרים ערבים.

רקע סוציו-אקונומי הוא משתנה נוסף שיכול להשפיע על צריכת חומרים פסיכו-אקטיביים. מאפייניה התרבותיים של האוכלוסייה הערבית בישראל והתנאים החברתיים-כלכליים-פוליטיים שבהם חיים בני נוער המשתייכים אליה, שונים מאלו של האוכלוסייה היהודית (Latzer, Tzischinsky & Azaiza, in press). ככלל, האוכלוסייה הערבית מאופיינת בסטטוס סוציו-אקונומי נמוך מזה של האוכלוסייה היהודית (אור, חטיב ושמיר, 2003; Azaiza, 2006) ואחוזים גבוהים יותר מאוכלוסייה זו חיים מתחת לקו העוני (Central Bureau of Statistics, 2002).

האמונה הדתית היא גורם משמעותי נוסף בהקשר של צריכת חומרים פסיכו-אקטיביים ועשויה להיות גורם בולט לשימוש בחומרים אלו (ברנע ועמיתים, 1991; Marsiglia, Kulis, Nieri & Parsei, 2005). במחקר שנערך בקרב האוכלוסייה הבוגרת בישראל, נמצא כי נבדקים ערבים דתיים צרכו פחות אלכוהול מבעלי מידת דתיות נמוכה יותר; החוקרים הסבירו זאת בכך שעקב מגמת החילון בחברה הערבית, מידת הדתיות היא ש"מגנה", ולא הדת הספציפית (Neumark, Rahav, Teichman & Hassin, 2001). מחקרים שבוצעו בקרב תלמידים יהודים וערבים בישראל הצביעו על כך שתלמידים חילוניים משתמשים יותר מאשר תלמידים דתיים במרבית סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים שהשימוש בהם נעשה בעיקר בנסיבות חברתיות (מריחואנה, אקסטזי). הדתיים, לעומת זאת, משתמשים בסמים "קשים", שהשימוש בהם בדרך כלל אינו בנסיבות חברתיות, בשיעורים גבוהים יותר מהחילוניים (רהב ועמיתים, 1998, 2001). עזאזיה ועמיתיו (Azaiza, Bar-Hamburger & Moran, in press) מצאו שתלמידים ערבים בעלי רמת דתיות נמוכה צורכים חומרים פסיכו-אקטיביים בשיעורים גבוהים יחסית, ושיעורי השימוש נמוכים יחסית בקרב בני נוער בעלי רמת דתיות בינונית.

בספרות מקובל כי גורמים סביבתיים הם בעלי השפעה ניכרת על שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (לדוגמה: Dielman, Butchart, Shope & Miller, 1990; Mayer, Forster, Murray & Wagenaar, 1998). ברנע ועמיתיה (1991) מצאו כי ככל שמתבגרים מעורבים יותר בסביבה המשתמשת בסמים ואלכוהול (גם שימוש חוקי או לפי מרשם רפואי), כך שיעור השימוש עולה וגיל התחלת השימוש יורד. גם ליחסים הבין-אישיים בתוך המשפחה השפעה על צריכת סמים ואלכוהול. מחקר אירופי העלה כי חיים במסגרת משפחתית עם שני הורים וכן טיב הקשר עם ההורים, קשורים לשיעורי צריכת סמים בקרב בני נוער (McArdle et al., 2002). כיוון שתפקיד המשפחה בחברה הערבית משמעותי ביותר בעיצוב הזהות של ילדי המשפחה (Al-Haj, 1987) וקיימת ציפייה רבה יותר לצייתנות וכבוד כלפי המבוגרים במשפחה (Sharabi, 1997), יש מקום לשער שמגמה זו תבלוט אף יותר בקרב נוער ערבי.

סמילנסקי (1991) מציין כי תהליך בניית מערכת הערכים והעמדות, האופייני לגיל ההתבגרות, תורם לצריכת סמים בקרב מתבגרים. מתבגרים שהתנסו בסמים ובאלכוהול נמצאו בעלי עמדות חיוביות כלפיהם וגילו רמת ידע גבוהה מזו של אלו שלא התנסו (ברנע, 1990). בקרב בני נוער נושרים, דווח על קשרים מובהקים בין ידע איך והיכן להשיג סמים, עמדות חיוביות כלפי סמים ותפיסה כי הם אינם מסוכנים לבין שימוש בפועל (אזרחי ועמיתים, 2006). תכניות מניעה רבות מתבססות על ההנחה כי הרחבת הידע על סמים וסכנותיהם תגרום ליצירת עמדות שליליות ותפחית את השימוש בסם (ברנע, רהב וטייכמן, 1990).

שורה ארוכה של מאפייני אישיות נמצאו קשורים לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. בין היתר, נמצא קשר בין שימוש זה לבין חרדה, חרדה מצבית, מצבי רוח דיכאוניים וחיפוש ריגושים (ברנע ועמיתים, 1990; Kaplow, Curran, Angold & Costello, 2001). המחקר הנוכחי בוחן שני מאפייני אישיות: תחושת קוהרנטיות (SOC – sense of coherence) וחוסן (hardiness). משמעותה של תחושת קוהרנטיות היא ראיית העולם כסביבה מאורגנת וניתנת לחיזוי ולשליטה. תכונת החוסן משקפת את תפיסת העולם כידידותי ואת קיומם של קשרים חברתיים העשויים לרמוז על תמיכה חברתית. במחקריהם של רהב ועמיתים (1995, 1998, 2001) ובמחקר של עזאיה ועמיתיו (Azaiza et al., in press) בקרב תלמידים ערבים, נמצאו משתנים אלו קשורים באופן שלילי לשיעורי השימוש בסמים. ממצאים דומים עולים גם ממחקרים שבוצעו מחוץ לישראל (Bayard-Burfield, Sundquist & Johansson, 2001; Maddi, Wadhwa & Haier, 1996).

שאלות המחקר

כאמור, מהספרות עולה כי סיכון רב יותר לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב מתבגרים בכלל, וביניהם גם מתבגרים מהאוכלוסייה הערבית בישראל, קשור למספר גורמים, כגון: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים, מאפיינים בין-אישיים (קשרים עם אחרים משמעותיים – משפחה וקבוצת השווים), מאפיינים קוגניטיביים (ידע ועמדות) ומאפייני אישיות (חרדה, חיפוש ריגושים, תחושת קוהרנטיות ותכונת החוסן). המחקר הנוכחי נועד לבחון את שיעורי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב מתבגרים ערבים שנשרו מלימודים ולעמוד על האופן שבו משתנים אלו קשורים לדפוסי השימוש. השימוש בכלים זהים לאלו שבהם נעשו שימוש במחקרים אחרים בישראל (למשל אזרחי ועמיתים, 2006; עזאיה, בר-המבורגר ומורן, בדפוס) יאפשר לנו להשוות את קבוצת הנושרים הערבים עם קבוצות אחרות באוכלוסייה.

בהתאם לכל זאת, במחקר הנוכחי ייבדקו בקרב מדגם של בני נוער נושרים מהאוכלוסייה הערבית השאלות הבאות:

1. מהם החומרים הפסיכו-אקטיביים הנצרכים בשיעורים גבוהים על ידי בני נוער ערבים אשר נשרו מהלימודים? האם הם צורכים בעיקר חומרים חוקיים,

או ששיעורי השימוש בקרב נוער זה, שהפגין התנהגות לא סתגלנית בעצם הנשירה מבית הספר, יהיו גבוהים גם בחומרים לא חוקיים?

2. האם ובאיזו מידה קיימים בקרב נוער ערבי נושר קשרים בין מאפיינים סוציו-דמוגרפיים לבין השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים?

3. האם ניתן לצפות לקיומם של קשרים בין מאפיינים בין-אישיים לבין השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב מתבגרים מהאוכלוסייה הערבית אשר נשרו מלימודיהם?

4. האם ניתן לצפות לקיומם של קשרים בין מאפיינים קוגניטיביים לבין השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער נושרים מהאוכלוסייה הערבית?

באשר לשאלה השנייה, אנו משערים כי ניתן לצפות לממצאים הבאים: שימוש רב יותר בחומרים פסיכו-אקטיביים על ידי בנים מאשר על ידי בנות; עלייה בשיעור השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים עם הגיל; שיעורי שימוש נמוכים יותר בקרב מתבגרים הגרים בחברת שני הוריהם; ירידה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים עם העלייה ברמת ההשכלה של שני ההורים; שימוש רב יותר בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער בעלי מידת דתיות נמוכה.

באשר לשאלה השלישית, להערכתנו תהיה ירידה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ככל שהמשפחה נתפסת על ידי המתבגר כמלוכדת ומסתגלת יותר.

בשאלה הרביעית, השערת המחקר הנוכחי היא כי תהיה עלייה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ככל שעמדות המתבגר וכוונות ההתנהגות שלו בנושא השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים חיוביות יותר וכן ככל שתפיסות הסיכון שלו את נושא השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים נמוכות יותר.

נוסף על אלו, אנו משערים כי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידים ערבים יהיה גבוה יותר כאשר תחושת הקוהרנטיות ומידת החוסן נמוכות.

שיטה

אוכלוסיית המדגם

אוכלוסיית המדגם הייתה 500 בני נוער ערבים נושרים המשתייכים לארבעה אזורים התיישבות: הגליל, המשולש, הנגב והערבים המעורבות. אוכלוסיית הנושרים מבתי ספר נאספה באמצעות מידע שנתקבל במחלקות החינוך והרווחה בעיריות ובמועצות המקומיות ביישובים שנדגמו. היישובים מהאזורים השונים נדגמו בשיטת האשכולות, ומשתתפי המחקר נדגמו מאוכלוסיית הנושרים באזורים אלו. רשימת הנושרים – בנים ובנות – הושגה ממנהלי מחלקות החינוך ומנהלי מחלקות הרווחה ברשויות המקומיות וכן מהקב"סים (קציני ביקור סדיר) באותן הרשויות. לוח 1 מציג את הרכב המדגם לפי פילוח גאוגרפי.

לוח 1. פיזור גאוגרפי של משתתפי המדגם

מספר בני הנוער הנושרים	מספר יישובים	אזור
232	16	גליל
88	2	נגב
138	7	משולש
42	2	ערים מעורבות
500	27	סך הכול

כלי המחקר

במחקר נעשה שימוש בכלי המחקר ובמדדים שבהם השתמשו חוקרים במחקרים קודמים של הרשות למלחמה בסמים שנערכו בקרב אוכלוסיות אחרות (רהב ועמיתים, 1998, 2001) ובקרב תלמידים ערבים (עזאיה, בר-המבורגר ומורן, בדפוס). השאלונים הועברו בשפה הערבית ומולאו על ידי הנבדקים באופן עצמאי.

החומרים הפסיכו-אקטיביים חולקו לארבע קטגוריות ראשיות – סיגריות, משקאות אלכוהוליים, סמים לא חוקיים כלשהם וקנביס. בקבוצת המשקאות האלכוהוליים נכללו יין, בירה ומשקאות חריפים. קבוצת הסמים הלא חוקיים כללה שתי תתי-קטגוריות: (1) שימוש בתרופות, כגון סמי מרץ והרזיה ותרופות הרגעה, שלא מסיבות רפואיות; (2) שימוש בסמים לא חוקיים אחרים, המכונים בדרך כלל "סמים קשים": אופיאטים (אופיום, קוק פרסי, הרואין), קראק, אל-אס-די, אדולן (מתדון), אקסטזי ו-P.C.P. קטגוריית הקנביס כללה חשיש ומריחואנה.

חשתני המחקר

מאפיינים סוציו-דמוגרפיים – החלק הסוציו-דמוגרפי התבסס על השאלון של רהב ועמיתיו (1995). שאלון זה כולל עשרות שאלות, שנועדו לבחון את המשתנים הבאים: מין, גיל, מוצא, גודל המשפחה, תעסוקת ההורים והשכלתם, מצב משפחתי, מידת הדתיות של המתבגר ובעלות על מכונית (שהיא אינדיקציה למצב כלכלי).

מאפיינים בין-אישיים – נעשה שימוש בנוסח מקוצר של השאלון להערכת המשפחה (שלו"מ – FACES III) של אולסון ועמיתים (Olson, Portner & Lavee, 1985), על פי התרגום לעברית של טייכמן ונבון (1990). השלו"מ מעריך את תפיסת המשפחה בשני ממדים – ממד הלכידות וממד ההסתגלות. הלכידות מתייחסת לקשר הרגשי שיש בין בני המשפחה, והיא משקפת את דרגת הקשר או הפירוד בין בני המשפחה; פריט לדוגמה: "ה'ביחד' המשפחתי חשוב לנו מאוד".

ממד ההסתגלות מתייחס ליכולת של המערכת המשפחתית לשנות את מבנה הכוח שלה, את יחסי התפקידים שבה ואת החוקים המארגנים את היחסים בתוכה בתגובה

ללחצים סביבתיים והתפתחותיים; פריט לדוגמה: "קשה להגיד מי עושה מה בעבודות משק הבית". רמות המהימנות שנמצאו במחקר מקביל שנערך בקרב תלמידים ערבים (עזאזיה, שהם, בר-המבורגר ואבו-עסבה, בדפוס): לכידות $\alpha=0.73$; הסתגלות $\alpha=0.47$. יש לציין כי המהימנות של סולם ההסתגלות נמצאה מספקת במחקר קודם בקרב אוכלוסייה של תלמידים ערבים (עזאזיה, בר-המבורגר ומורן, בדפוס).

מאפיינים קוגניטיביים – נבדקו שלושה משתנים קוגניטיביים, על פי רהב ועמיתים (1995) וכפיר וטייכמן (2000). רמות המהימנות לקוחות ממחקרם של עזאזיה, בר-המבורגר ומורן (בדפוס).

1. עמדות – סולם בן 12 פריטים המעריך את עמדתו של הנשאל בנוגע לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים שונים. פריט לדוגמה: "סמים מובילים להתדרדרות מוסרית". מהימנות: $\alpha=0.82$.

2. תפיסת סיכון – סולם בן שבעה פריטים המעריך את הסיכון שהנבדק מייחס לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים; הנבדק נשאל על כל סוג של חומר פסיכו-אקטיבי, עד כמה הוא תופס אותו כמסוכן, והתשובות נעות בין "אין כל סיכון" לבין "סיכון גבוה מאוד". מהימנות: $\alpha=0.84$.

3. כוונות התנהגות – הנכונות לשימוש, מונח המתמקד באמונתו של האדם שאכן יממש את עמדותיו ויבצע פעולה נתונה. השאלון מציג לנבדק שני מצבים חברתיים. בכל אחד מהמצבים צריך המשיב לציין את מידת הסכמתו להשתמש בכל אחד מהחומרים הפסיכו-אקטיביים המצוינים בשאלון על סולם של חמש דרגות הסכמה, הנעות מ"מסכים מאוד" עד ל"מתנגד מאוד". מהימנות: $\alpha=0.93$.

מאפייני אישיות – נבדקו תחושת הקוהרנטיות והחוסן של הנבדקים. תחושת הקוהרנטיות (SOC – sense of coherence) היא מידת התחושה של ביטחון ושכנוע פנימי של הנבדק שהסביבות הפנימיות והחיצוניות ניתנות לחיזוי ושקיימת הסתברות גבוהה שדברים יסתדרו בצורה הטובה ביותר, מה שמאפשר לאדם להתמודד עם מצבי מצוקה. הסולם המקובל למדידת תחושת קוהרנטיות הוא בן 29 פריטים, והמהימנות שדווחה בו גבוהה – $\alpha=0.88$ (Antonovsky, 1987). במחקר זה נעשה שימוש בסולם מקוצר, שכלל עשרה פריטים (דרורי, פלוריאן וקרביץ, 1991). מהימנות: $\alpha=0.71$.

תכונת החוסן (hardiness) מתוארת כתכונת אישיות המבטאת את יכולת האדם להתמודד באופן יעיל עם קשיי החיים מבלי שבריאותו תיפגע (Kobasa, 1979). במחקר זה נעשה שימוש בסולם שנבנה על ידי קובסה ועמיתיה (Kobasa, 1979; Kobasa, Maddi & Kahn, 1982). אנו השתמשנו בתת-סולם שנלקח מרהב ועמיתיו (1995). מהימנות תת-הסולם הייתה $\alpha=0.73$.

תוצאות

אחוז המשתמשים ושכיחות השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים שונים נבדקו בשלוש נקודות זמן: בשנה האחרונה, בחודש האחרון ובשבוע האחרון. במסגרת מאמר זה יוצגו נתונים לגבי שימוש בשנה האחרונה, אלא אם מצוין אחרת.

לוח 2 מציג את שיעורי השימוש (באחוזים) בכל הקבוצות של החומרים הפסיכו-אקטיביים בשנה האחרונה, בחודש האחרון ובשבוע האחרון. "שימוש" בהקשר הנוכחי מתייחס לשימוש מספר כלשהו של פעמים, כלומר פעם אחת או יותר. כמו כן ניתן לראות בלוח זה את הנתונים המקבילים של תלמידים ערבים. נתונים אלו הם לצורך השוואה בלבד; במסגרת מאמר זה לא נערכו ניתוחים השוואתיים בין שתי הקבוצות.

לוח 2. שיעורי השימוש (באחוזים) בחומרים פסיכו-אקטיביים בשלוש נקודות זמן

סוג החומר	שנה אחרונה		חודש אחרון		שבוע אחרון	
	נושרים	תלמידים	נושרים	תלמידים	נושרים	תלמידים
סיגריות	36.0	13.6	33.0	11.5	31.5	10.4
אלכוהול	29.8	16.8	24.2	13.7	19.7	11.8
יין	24.3	11.9	18.5	9.7	14.6	8.8
בירה	22.1	10.8	17.8	9.6	13.7	8.4
משקאות חריפים	21.6	10.0	15.8	8.6	10.7	7.2
שימוש לא חוקי כלשהו	15.8	11.9	11.8	11.2	8.8	10.5
תרופות	10.9	7.9	7.6	7.5	6.7	7.1
הרגעה	10.0	6.4	6.8	6.2	6.3	5.9
מעוררות	4.6	5.5	4.6	5.5	3.3	5.2
סמים לא חוקיים	6.7	9.3	5.5	8.5	5.0	8.1
מתדון	4.8	6.1	4.8	5.3	3.7	4.9
אופיאטים	1.7	5.2	1.3	5.1	1.3	5.0
קוקאין	2.0	4.9	1.4	4.8	1.0	4.8
קראק	1.5	4.5	1.0	4.5	0.8	4.5
הזיוניים	2.4	5.2	1.8	5.0	1.3	4.9
אקסטזי	3.3	4.8	2.6	4.5	2.4	4.4
PCP	2.0	4.4	2.0	4.2	1.7	4.2
קנביס	6.7	6.0	5.9	5.8	3.6	5.8
חשיש	6.7	5.4	5.6	5.2	3.0	4.9
מריחואנה	4.4	4.9	3.5	4.8	2.6	4.7

בקרר הנושרים: N=457–480

ממצאי המחקר מלמדים על שיעורי צריכה גבוהים של החומרים החוקיים בשנה האחרונה: 36% מהמשתתפים דיווחו על צריכת סיגריות, וקרוב ל-30% דיווחו כי צרכו משקאות אלכוהוליים בפרק זמן זה. יש לציין כי שיעורים אלו נמוכים משמעותית מאלו שנמצאו במדגם כלל-ארצי של נוער ישראלי נוסף (אזרחי ועמיתים, 2006), ובנוגע לצריכת אלכוהול – מדובר במחצית השיעור הארצי. באשר לשימוש לא חוקי, השיעורים הגבוהים ביותר היו בצריכת תרופות שלא מסיבות רפואיות: 10.9% ממשתתפי המחקר דיווחו על שימוש שכזה – שיעור גבוה מזה שנמצא במחקר של אזרחי ועמיתיו (2006). שיעורי השימוש בשאר החומרים שנבדקו עמדו על פחות מ-10%.

תאכיינים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים

בלוח 3 מופיעים אחוזי השימוש ונתונים על מבחני χ^2 עבור החומרים הפסיכו-אקטיביים השונים, לפי מין ומצב משפחתי. באשר למשתנה הגיל – מספר הנושרים גילאי 12–14 הוא נמוך, ולכן קבוצה זו במחקר הייתה קטנה יחסית. בהתאם לכך, בוצע מבחן פישר (Fisher's Exact Test) במקום מבחן χ^2 , ותוצאותיו מופיעות יחד עם שיעורי השימוש.

לוח 3. שיעורי השימוש (באחוזים) בשנה האחרונה לפי מאפיינים דמוגרפיים

משתנה	N	סיגריות	אלכוהול	סם לא חוקי כלשהו	תרופות	סמים אחרים	קנביס
מין	זכר	52.7	40.5	19.7	12.7	8.5	9.9
	נקבה	8.2	10.5	9.3	8.1	3.5	1.2
	Statistic	χ^2 91.52***	46.33***	8.66**	n.s.	4.31*	13.04***
גיל	14–12	37.5	37.5	12.5	12.5	12.5	-
	16–15	30.2	24.2	16.1	11.8	6.2	3.1
	+17	39.3	32.7	14.7	10.9	6.7	9.2
	P-value (Fisher's Exact Test)	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0.043
מצב משפחתי	הורים ביחד	34.0	28.4	14.6	9.6	6.1	6.1
	אחר	56.8	46.7	28.9	24.4	13.3	13.3
	χ^2	8.98**	6.34*	6.08*	8.92**	n.s.	n.s.

$$p < .001 = ***; p < .01 = **; p < .05 = *$$

הממצאים המרכזיים העולים מן הלוח:

מין: נמצאו הבדלים מובהקים בין המינים בשיעור השימוש בכל קבוצות החומרים הפסיכו-אקטיביים, למעט תרופות. שיעור השימוש בסיגריות בקרב הנערים גבוה יותר מפי שישה מזה שבקרב הנערות, שיעור השימוש במשקאות אלכוהוליים היה גבוה פי ארבעה, ושיעור השימוש בקנביס – גבוה פי שמונה. גם במחקרים של אזרחי ועמיתיו (2006) בקרב נוער נושר, הבנים הם שדיווחו על שיעורי שימוש גבוהים יותר במרבית החומרים, אך ככלל, הפערים במחקר הנוכחי היו גדולים בהרבה מאלו שנמצאו במחקר הנ"ל.

גיל: הנבדקים חולקו לשלוש קבוצות גיל – עד גיל 14, 14–16, ו-17 ומעלה. לא נמצאו הבדלים מובהקים ברמות השימוש בחומרים, למעט בקנביס, שבו היה שיעור המשתמשים הגבוה ביותר בקרב בני 17 ומעלה. ממצא זה אינו תואם את מרבית המדווח בספרות בתחום, שעל פיו השימוש עולה עם הגיל (למשל רהב ועמיתים, 1998, 2001).

מצב משפחתי: על פי הממצאים, המצב המשפחתי קשור באופן מובהק לשימוש בסיגריות, באלכוהול, בסם לא חוקי כלשהו ובתרופות. נבדקים הגרים עם שני הוריהם משתמשים פחות בחומרים אלו לעומת נבדקים הגרים בהסדר אחר. בנוגע לסמים אחרים וקנביס לא היו ממצאים מובהקים.

בלוח 4 מופיעים שיעורי השימוש ונתונים על מבחני χ^2 בחומרים הפסיכו-אקטיביים השונים לפי מאפיינים סוציו-אקונומיים.

לוח 4. שיעורי השימוש (באחוזים) בשנה האחרונה לפי מאפיינים סוציו-אקונומיים

משתנה	N	סיגריות	אלכוהול	סם לא חוקי כלשהו	תרופות	סמים אחרים	קנביס
השכלת האם	174	41.4	30.3	14.9	10.9	6.3	3.4
	189	26.5	26.7	9.4	7.3	4.7	3.7
	31	25.8	29.0	9.7	9.7	3.2	3.2
		χ^2	**9.89	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
השכלת האב	188	43.6	31.1	18.4	12.1	5.3	6.8
	185	31.4	26.7	13.4	10.7	7.5	5.9
	59	20.3	28.8	8.5	3.4	3.4	3.4
		χ^2	**12.73	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.

המשך בעמ' 36

לוח 4 - המשך

משתנה	N	סיגריות	אלכוהול	סם לא חוקי כלשהו	תרופות	סמים אחרים	קנביס
לא מועסק	51	47.1	39.2	23.5	2.2	9.8	11.8
ייצור ותעסוקת האב	336	36.6	28.6	15.6	7.5	6.5	6.5
פקידות	19	31.6	21.1	15.8	0.2	10.5	10.5
מנהל/ מקצוע אקדמי	54	22.2	30.9	12.7	1.3	5.5	3.6
χ^2		n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
נמוכה	117	70.1	67.2	35.3	21.8	10.9	17.6
דתיות בינונית	261	26.8	20.6	9.9	7.3	6.5	3.8
גבוהה	90	17.8	7.7	7.7	7.7	2.2	1.1
χ^2		***81.68	***109.8	***44.65	***18.59	*6.17	***30.13
יש מכונית	382	36.4	31.7	15.3	10.4	6.8	7.0
אין	86	33.7	21.8	17.2	13.8	6.9	4.6
χ^2		n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.

$p < .001 = ***$; $p < .01 = **$; $p < .05 = *$

המעמד הסוציו-אקונומי של הנבדקים הוערך במחקר לפי חמישה מדדים מקובלים: השכלת האם, השכלת האב, תעסוקת האב, מידת הדתיות ובעלות על מכונית. נמצא כי צריכת סיגריות יורדת ככל שהשכלת שני ההורים גבוהה יותר. בנוגע לשאר החומרים, לא היו ממצאים מובהקים. תעסוקת האב לא נמצאה קשורה לשימוש בחומרים השונים.

קיימים הבדלים מובהקים בשיעורי השימוש בכל סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים על פי מידת הדתיות. ההבדלים בולטים בעיקר בהשוואה בין בני נוער שמידת הדתיות שלהם דווחה כנמוכה לבין שתי קבוצות האחרות. הראשונים מדווחים על שימוש רב יותר בכל סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים. כמו כן, במרבית החומרים, רמת השימוש הנמוכה ביותר דווחה על ידי בעלי רמת דתיות גבוהה. הממצאים באשר לבעלות על מכונית אינם מובהקים. גם עזאזיה, בר-המבורגר ומורן (בדפוס) לא דיווחו על ממצאים משמעותיים בנוגע למשתנה זה, ונראה כי הוא פחות רלוונטי בקרב האוכלוסייה הערבית.

מאפיינים בין-אישיים – יחסי המשפחה

הממצאים בנוגע לצריכה מוגברת של חומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער שמשפחותיהם התפרקו מסיבה כלשהי, מחזקים את חשיבות הבדיקה של מבנה המשפחה והיחסים הבין-אישיים בתוכה בהקשר של צריכת חומרים אלו. לוח 5 מציג את אחוזי השימוש ונתונים על מבחני χ^2 עבור כל החומרים הפסיכו-אקטיביים, על פי לכידות והסתגלות משפחתית, ואלו חולקו לשלוש רמות – גבוהה, בינונית ונמוכה.

לוח 5. שיעורי השימוש (באחוזים) בחומרים פסיכו-אקטיביים בשנה האחרונה לפי מאפיינים בין-אישיים – יחסי משפחה

משתנה	סיגריות	משקאות אלכוהוליים	סם לא חוקי כלשהו	תרופות	סמים אחרים	קנביס
לכידות משפחתית	נמוכה	49.0	40.3	24.0	20.8	117
	בינונית	37.5	33.3	11.6	8.3	63
	גבוהה	23.3	17.9	7.5	4.6	29
	N	455	459	459	459	459
	χ^2	***21.66	***18.96	***18.36	***22.11	**9.92
הסתגלות משפחתית	נמוכה	52.2	36.5	19.3	16.4	10.1
	בינונית	30.3	28.1	9.4	9.6	7.5
	גבוהה	25.3	25.1	13.8	7.2	3.0
	N	438	442	442	442	442
	χ^2	***25.96	n.s.	*6.44	*7.82	*7.01

$p < .001 = ***$; $p < .01 = **$; $p < .05 = *$

הממצאים ביחס ללכידות הם מובהקים ועקיבים בכל סוגי החומרים: השיעורים נמוכים בקרב נבדקים המשתייכים למשפחות בעלות רמת לכידות גבוהה, וגבוהים בקרב בני נוער ממשפחות שמדווחות כבעלות לכידות משפחתית נמוכה.

מידת ההסתגלות המשפחתית נמצאה קשורה לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, למעט אלכוהול. במרבית המקרים השימוש המדווח עלה ככל שההסתגלות המשפחתית ירדה. זאת למעט שימוש לא חוקי כלשהו – במקרה זה, הרמה הנמוכה ביותר דווחה על ידי נבדקים ממשפחות עם רמת הסתגלות בינונית.

חאפיינים קוגניטיביים

בלוח 6 מופיעים אחוזי השימוש ונתונים על מבחני χ^2 עבור החומרים הפסיכו-אקטיביים השונים, בהתבסס על מאפיינים קוגניטיביים. נעשה שימוש בשלושה משתנים מקובלים: עמדה חיובית כלפי שימוש בסמים, כוונה התנהגותית (כלומר נכונות להתנסות בסמים) ותפיסת הסיכון.

לוח 6. שיעורי השימוש (באחוזים) בחומרים פסיכו-אקטיביים לפי מאפיינים קוגניטיביים

משתנה	סיגריות	אלכוהול	סם לא חוקי כלשהו	תרופות	סמים אחרים	קנביס
עמדה חיובית לשימוש	נמוכה	12.8	4.7	4.1	4.0	1.3
	בינונית	31.4	22.5	13.8	11.6	6.5
	גבוהה	63.2	56.4	24.3	16.7	10.3
	N	457	458	458	458	458
	χ^2	***86.10	***104.78	***25.78	**12.98	***39.65
כוונה התנהגות	נמוכה	7.6	5.1	3.7	1.9	2.5
	בינונית	35.7	26.2	5.6	5.7	4.3
	גבוהה	64.7	58.9	26.3	25.9	13.9
	N	468	471	471	471	471
	χ^2	***110.39	***109.73	***47.18	***52.68	***18.36
תפיסת סיכון	נמוכה	55.0	48.4	25.5	22.9	14.4
	בינונית	32.1	30.8	7.8	7.7	4.1
	גבוהה	21.9	11.0	4.2	2.1	1.4
	N	465	468	468	468	468
	χ^2	***38.51	***51.95	***37.08	***37.21	***23.71

$p < .001 = ***$; $p < .01 = **$; $p < .05 = *$

נמצא כי ככל שהעמדה ביחס לסמים חיובית יותר כך גדל שיעור השימוש בכל סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים. ממצא זה אמנם אינו יכול להעיד על קשר סיבתי, אך הוא מחזק את ההנחה על קיום קשר בין עמדותיו של הנער כלפי הסמים ונכונותו להשתמש בהם, כלומר על כך שעמדות מקדימות התנהגות.

הממצאים על כוונות התנהגות דומים ביחס לאלו שנמצאו על עמדות: כוונה התנהגותית גבוהה יותר קשורה לשימוש. בנוגע לתפיסת הסיכון, נמצא שככל שהסיכון בסמים נתפס כנמוך יותר, גדל שיעור השימוש, וזאת בכל סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים.

מאפייני אישיות

לוח 7 מציג את שיעורי השימוש בחומרים הפסיכו-אקטיביים ונתונים על מבחני χ^2 על פי מאפייני אישיות. המשתנים שנבדקו, תחושת קוהרנטיות וחוסן, מעידים על יכולת הסתגלות והתמודדות של הפרט עם אירועי חיים ומשפיעים על בריאותו.

לוח 7. שיעורי השימוש (באחוזים) בחומרים פסיכו-אקטיביים לפי מאפייני אישיות

משתנה	סיגריות	אלכוהול	סם לא חוקי כלשהו	תרופות	סמים אחרים	קנביס
תחושת קוהרנטיות	נמוכה	42.5	31.4	21.6	16.0	8.8
	בינונית	38.8	32.9	12.2	8.1	4.3
	גבוהה	22.1	22.6	11.3	7.0	5.2
	N	395	399	39.9	399	399
	χ^2	**13.82	.n.s	*7.82	**9.21	.n.s
חוסן	נמוך	47.4	38.1	23.8	20.6	11.6
	בינוני	35.4	29.8	10.2	6.2	3.7
	גבוה	25.5	21.9	8.2	6.5	5.2
	N	468	471	471	471	471
	χ^2	***16.27	**9.66	***18.72	***21.55	**9.21

$p < .001 = ***$; $p < .01 = **$; $p < .05 = *$

תחושת קוהרנטיות נמצאה קשורה לשימוש בשלושה סוגי חומרים: סיגריות, סם לא חוקי כלשהו ותרופות. בכל המקרים רמות השימוש המדווחות עלו ככל שתחושת הגיבוש ירדה, וההבדל היה בעיקר בין תחושת גיבוש נמוכה לבין הרמה הבינונית והגבוהה.

דפוס נוסף שנבדק הוא מידת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים על פי מידת החוסן. נמצא כי ככל שהרמה המדווחת נמוכה יותר כך גדלים שיעורי השימוש בכל קבוצות החומרים הפסיכו-אקטיביים, למעט השימוש בקנביס, שבנוגע אליו לא היו ממצאים מובהקים. דפוס דומה נמצא גם בקרב תלמידים ערבים (עזאיזה, בר-המבורגר ומורן, בדפוס).

דיון ומסקנות

המחקר הנוכחי בדק שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב מתבגרים ערבים מכל רחבי ישראל, אשר נשרו ממסגרות לימודיות. שיעורי השימוש נבדקו ביחס לשורה של משתנים סוציו-דמוגרפיים, בין-אישיים, קוגניטיביים ואישיותיים. בכך היה מחקר זה הראשון אשר בדק באופן יסודי את תופעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ומאפייניה בקרב קבוצה זו בלבד.

האוכלוסייה הערבית נמצאת בסטטוס של מיעוט לאומי ואתני ותוארה בעבר כחברה מסורתית ופטריארכאלית. חברה זו מצויה כיום בתהליך של מעבר לחברה מודרנית ובעלת מאפיינים מערביים במישורים הכלכלי, החברתי, הפוליטי, התרבותי והמשפחתי (כורזים ועמיתים, 2002; Azaiza, 2006; Al-Haj, 1987), ובני הדור הצעיר מקרב אזרחי ישראל הערבים אוחזים בעמדות מסורתיות פחות מבני דורות מבוגרים יותר (חג' יחיא-אבו אחמד, 2005). בהתאם לזאת, דפוסי התנהגות שונים, בכללם שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, יכולים להיתפס בעיניהם כמאפיינים של "חברה מודרנית" והם עשויים לאמצם ברמות שונות (Weiss, Sawa, Abdeen & Yanay, 1999). אי-לכך, ניתן לצפות לדמיון במאפייני השימוש בין מתבגרים הערבים הנושרים לבין נוער נושר מכלל האוכלוסייה, גם אם לא ברמות השימוש המוחלטות.

רמות השימוש בחלק מהחומרים אכן היו נמוכות יותר בקרב מתבגרים ערבים ביחס למדגם הכלל-ארצי של בני נוער נושרים (אזרחי ועמיתים, 2006), וההבדל בלט במיוחד בחומרים החוקיים; שיעורי השימוש בחומרים לא חוקיים היו ברובם דומים בשני המדגמים, ובחלק מהמקרים אף היו גבוהים יותר בקרב הנוער הערבי הנושר. לכך ניתן להציע שני הסברים: ראשית, מאפיינים תרבותיים ודתיים של האוכלוסייה הערבית מהווים בלם לשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים, ובמיוחד בשימוש באלכוהול, אשר שיעור הצריכה שלו במחקר הנוכחי עמד על מחצית השיעור הארצי המקביל; שנית, ייתכן שהבדלים תרבותיים אלו מהווים גורם מעכב לצריכת החומרים הזמינים – אלכוהול וסיגריות – בעוד גרעין המשתמשים בחומרים הבלתי חוקיים מצומצם בהרבה, והוא כולל בעיקר מתבגרים אשר התנתקו לא רק מהלימודים אלא גם מהנורמות המקובלות בחברתם. בהקשר זה ניתן לציין את ההנחה כי שימוש בסמים יכול לשקף כישלון בתהליך החברות, כישלון שבא לידי ביטוי בניתוק ממסגרות קונוונציונליות (Mensch & Kandel, 1988).

בדומה למחקרים אחרים, ממצאי המחקר על השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים לפי מגדר מצביעים על שימוש רב יותר של בנים מאשר של בנות (ברנע, 1985; דגני, 1992; דיימונד ועמיתים, 2003; רהב ועמיתים, 1998, 2001; Rissel et al., 2000; Tamim et al., 2003). עם זאת, הפערים בין המינים גדולים במיוחד במחקר הנוכחי, בעיקר בהשוואה למחקר הארצי של נוער נושר (אזרחי ועמיתים, 2006). הסבר אפשרי לקיומו של פער כה גדול בקרב הנושרים הערבים נעוץ בכך שהפיקוח על התנהגות

של נערות ונשים בחברה הערבית הדוק יותר (Azaiza, 2005). הסבר זה נראה הגיוני גם לאור פערים גדולים יחסית בין המינים שנמצאו בקרב תלמידים ערבים (עזאזה, בר-המבורגר ומורן, בדפוס).

להבדיל ממחקרים קודמים (רהב ועמיתים, 1998, 2001), אנו לא מצאנו עלייה בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים עם הגיל. היעדר ממצאים מובהקים אינו עולה בקנה אחד גם עם ממצאיהם של אזרחי ועמיתיו ושל עזאזה ועמיתיו, שדיווחו על ממצאים מובהקים אך לא עקיבים בקרב בני נוער נושרים (אזרחי ועמיתים, 2006) ובקרב תלמידים ערבים (Azaiza, Bar-Hamburger & Moran, in press). היעדר הבדלים מובהקים באשר למשתנה זה יכול להעיד על כך שבני נוער ערבים הנושרים מלימודים נחשפים בגיל צעיר יחסית לסביבה ולהתנהגויות לא נורמטיביות ומאמצים התנהגויות אלו, אשר נשמרות לאורך זמן.

במחקר הנוכחי נמצא כי דתיות מהווה גורם מן מפני צריכת חומרים פסיכו-אקטיביים, בעוד בני נוער שדיווחו על רמת דתיות נמוכה השתמשו בחומרים אלו בשיעורים גבוהים. בכך דומה אוכלוסיית בני הנוער הנושרים לאוכלוסיות אחרות בארץ ובעולם שבהן נמצא קשר שלילי בין דתיות לבין שיעורי שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים שונים בקרב מבוגרים ובני נוער (ברנע, רהב וטייכמן, 1991; רהב ועמיתים, 1998, 2001; Neumark et al., 2001; Marsiglia et al., 2005). נראה כי לא הדת עצמה היא שחשובה, אלא מידת הדבקות והאמונה בה (Weiss et al., 1999).

ממצאים בולטים נוספים הם שחיי משפחה יציבים נמצאו גורם מן בהקשר של שימוש בסמים, בדומה לממצא אשר דווח לגבי נוער ערבי לומד (עזאזה ועמיתים, 2006) ולתוצאות מחקרים אחרים (רהב ועמיתים, 1998, 2001; Scheier, Botvin & Miller, 1999), וכן שקיים קשר חיובי בין עמדות וכוונות להתנהגות כלפי חומרים פסיכו-אקטיביים לבין שימוש בחומרים אלו. גם מדדי האישיות שנבדקו במחקר היו ברובם קשורים לשימוש, דבר המחזק את ההנחה כי בעיות נפשיות קשורות להתנהגות לא סתגלנית, דהיינו צריכת חומרים פסיכו-אקטיביים, כפי שנמצא במחקרים בארץ (רהב ועמיתים, 1995, 1998, 2001), בירדן (Weiss et al., 1999) ובמדינות מערביות (Bayard-Burfield et al., 2001; Maddi et al., 1996).

יש לציין מגבלה חשובה אשר עלולה הייתה להשפיע על תוצאות המחקר, והיא צורת העברתו. המחקר בוצע באמצעות שאלוני דיווח עצמי, ובכך התבסס על שיפוטם האישי של הנבדקים. מאחר שהנבדקים היו בחלקם צעירים יחסית, ייתכן כי התקשו להבין חלק מהשאלות, או שעקב היעדר בקיאות, דיווחו על שימוש בחומר אחד אך בעצם התכוונו לחומר אחר. על מנת להקטין את השפעתן של בעיות אלו, השתדל צוות המחקר לסייע לנבדקים ככל האפשר מבלי להשפיע על הדיווח בפועל. נוסף על כך, במחקר מסוג זה קיימת תמיד אפשרות להטיות דיווח, וייתכן שנורמות חברתיות ותרבותיות השפיעו במידה מסוימת על דפוסי התשובה של הנבדקים.

ממצאי המחקר מספקים תמונת מצב עדכנית וראשונה מסוגה על תופעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב נוער ערבי נושר בישראל. קיים צורך בהמשך פעילות מחקרית, בשני רבדים: (1) יש להמשיך ולבצע מחקרים אפידמיולוגיים תוך שימוש באותם הכלים ובמדגמים שקולים אחת לשלוש שנים; זאת בכדי לעקוב אחר כיווני השימוש והתפתחותו במשך הזמן, בד בבד עם הערכת יעילות מדיניות ההתערבות הננקטת. (2) עם זאת, חשוב להשתמש גם בגישות ובכלי מחקר אחרים בקרב מתבגרים ערבים נושרים, על מנת להבין טוב יותר את תופעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרבם ולאפיין את הגורמים השונים היכולים להשפיע עליה.

ברמה היישומית, ניתן ללמוד מהמחקר הנוכחי על החשיבות הרבה של הפעלה ופיתוח תכניות התערבות המותאמות לאוכלוסייה הערבית בכלל ולבני הנוער הנושרים מאוכלוסייה זו בפרט, תוך התחשבות במאפייניהם התרבותיים, החברתיים, הלאומיים והדתיים. ממצא בולט בהקשר זה הוא שמתבגרים אשר נשרו מבית הספר אך יש להם מסגרת תמיכה אחרת, כגון חיי משפחה יציבים או אמונה דתית מגוננת, צורכים חומרים פסיכו-אקטיביים בשיעורים נמוכים יחסית. מתוך כך ניתן לשער כי דרך טובה להתמודד עם השימוש בסמים בקרב מתבגרים ערבים נושרים היא ליצור עבורם מסגרת תומכת חלופית, אשר תיתן מענה לצרכים ולחסכים שאותם הם מספקים כיום בצריכת חומרים פסיכו-אקטיביים ובהתנהגויות לא סתגלניות נוספות. בדרך זו, ניתן לקוות, תיבלם תופעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים באופן משמעותי.

מקורות

- אור, ת', חטיב, ה' ושמיר, ש' (2003). **דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000**. ירושלים: בית המשפט העליון.
- אזרחי, י', רוזינר, א', שטיינברג, ד' ובר-המבורגר, ר' (2006). **השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תושבי מדינת ישראל 2005: מחקר אפידמיולוגי IV**. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- אל חאג', מ' (1996). **חינוך בקרב ערבים בישראל – שליטה ושינוי חברתי**. ירושלים: מאגנס.
- בר-המבורגר, ר' (2001). שיעור השימוש בסמים בעשור האחרון 1990–2000 בקרב בני נוער בגיל 12–18: תמורות לאורך זמן. **סמים דגש, יוני**, 30–33.
- ברנע, צ' (1985). **סמים ואלכוהול בקרב מתבגרים**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- ברנע, צ' (1990). האפידמיולוגיה של שימוש לרעה בסמים ובאלכוהול בישראל: הסתם והידוע. **חברה ורווחה, י**, 319–341.
- ברנע, צ', רהב, ג' וטייכמן, מ' (1990). הסבר לשימוש בסמים ואלכוהול בקרב מתבגרים: מחקר אורך. **מגמות, לג(1)**, 5–28.

- ברנע, צ', רהב, ג' וטייכמן, מ' (1991). שימוש באלכוהול ובסמים בקרב נוער בישראל 1989–1990. **חברה ורווחה**, (1), 3–24.
- דגני, א' (1992). **השימוש בסמים בתל אביב-יפו: ניתוח כמותי ומרחבי-חברתי במערכת החינוך ובהקלת המבוגרים**. תל אביב: גיאוקרטוגרפיה והרשות למלחמה בסמים.
- דיימונד, ג', פרחאט, א', אל עמור, מ' ובר-המבורגר, ר' (2003). **השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב – 2003**. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- דרורי, י', פלוריאן, ו' וקרביץ, ש' (1991). תחושת קוהרנטיות: אפיונים סוציו-דמוגרפיים ותפיסת בריאות נפשית-גופנית. **פסיכולוגיה**, 2, 119–125.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2003). **שנתון סטטיסטי לישראל, 54**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- וייס, ש' ומור, מ' (1995). מדוע, היכן ועם מי שותים בני-נוער ישראליים? למי יפנו לקבלת סיוע בבעיות הקשורות בשתיית משקאות אלכוהוליים? **חברה ורווחה**, 15, 195–208.
- וייס, ש', סאוה, ג', אבדין, ז' וינאי, י' (2000). מחקרים בתחום השימוש בחומרים פסיכואקטיביים ומאמצי מניעה בשנות התשעים במגזר הערבי בישראל, בקרב הפלשתינאים ובירדן – סקירת ספרות. **חברה ורווחה**, (3), 317–338.
- זחאלקה, ר' (2000). הוקמה ועדת היגוי לקידום נושא המאבק בנגע הסמים במגזר הערבי. **סמים דגש, אוקטובר**, 34.
- חג' יחיא-אבו אחמד, נ' (2005). זוגיות והורות במשפחה הערבית בישראל: תהליכי שינוי ושימור בשלושה דורות. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- חליל, נ' (1994). שיקום בתוך הכפר. **סמים דגש, יולי**, 20–21.
- טייכמן, מ' (2001). **מנקטר האלים לכוס התרעלה: על אלכוהול ועל אלכוהוליות – גורמים וסיבות, מניעה וטיפול**. תל אביב: רמות.
- טייכמן, י' ונבון, ש' (1990). הערכת משפחות: המודל הסירקומפלקסי. **פסיכולוגיה**, 2, 43–46.
- טייכמן, מ', רהב, ג' וכפיר, א' (1998). **תפיסת המשפחה על-ידי בני-נוער, עמדותיהם ביחס לחומרים פסיכואקטיביים, כוונותיהם ההתנהגותיות וההתנסות בחומרים פסיכואקטיביים: מחקר אורך**. דו"ח מחקר לרשות למלחמה בסמים, אוניברסיטת תל אביב.
- יעבץ, ר' ושוכל, י' (1980). **דפוסי פגיעות לסמים בקרב הנוער בישראל**. בית הספר לרפואה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- כורזים, י', דולב, ט' ואבו-עסבה, ח' (2002). **ילדים ובני נוער בסיכון באוכלוסייה הערבית במחוז חיפה והצפון**. ירושלים: גוינט-מכון ברוקדייל ומשרד העבודה והרווחה.
- כפיר, א' וטייכמן, מ' (2000). עמדות המתבגרים ונכונותם להתנסות בחומרים פסיכואקטיביים: תרומת תפיסת המתבגר את עמדות ההורים והתנהגותם. **חברה ורווחה**, 20, 339–359.
- מועדי, מ' (1995). גם אלכוהול הוא סם. **הכול על אלכוהול**, 6, 7.
- מיכאלי, נ' (1995). שותים בלא הבדל דת וגזע. **הכול על אלכוהול**, 6, 4–5.
- סמילנסקי, מ' (1991). **אתגר ההתבגרות: צרכים, לחצים והתמודדות** (כרך ה). תל אביב: הוצאת רמות.

עזאזיה, פ', אבו-עסבה, ח' ובר-המבורגר, ר' (2006). השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים של תלמידים מבתי-ספר בקרב האוכלוסייה הערבית והדרוזית במדינת ישראל – 2004: מחקר אפידמיולוגי. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.

עזאזיה, פ', בר-המבורגר, ר' ומורן, מ' (בדפוס). שימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים מהאוכלוסייה הערבית בישראל: מחקר אפידמיולוגי. חברה ורווחה.

עזאזיה, פ' וברודסקי, ג' (1995). תמורות במשפחה הערבית ופיתוח שירותים לזקנים ערבים בישראל בעשור האחרון. תמיכה חברתית בזקנים, 70, 69–80.

עזאזיה, פ', שהם, מ', בר-המבורגר, ר' ואבו-עסבה, ח' (בדפוס). שימוש בסמים ואלכוהול בקרב תלמידי חינוך על-יסודי מהאוכלוסייה הערבית בישראל: תמונת מצב עדכנית.

מגמות.

רהב, ג', טייכמן, מ', גיל, ר', רוזנבלום, י' ובר-המבורגר, ר' (1995). השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 1995: מחקר אפידמיולוגי III. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.

רהב, ג', טייכמן, מ', גיל, ר', רוזנבלום, י' ובר-המבורגר, ר' (1998). השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 1998: מחקר אפידמיולוגי IV. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.

רהב, ג', טייכמן, מ', גיל, ר', רוזנבלום, י' ובר-המבורגר, ר' (2001). השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 2001: מחקר אפידמיולוגי V. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.

Al-Haj, M. (1987). *Social change and family processes*. Boulder: Westview Press.

Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.

Azaiza, F. (2004). Patterns of labor division among Palestinian families in the West Bank. *Global Development Studies*, 3–4, 201–220.

Azaiza, F. (2005) Parent-child relationships as perceived by Arab adolescents living in Israel. *International Journal of Social Welfare*, 14, 297–304.

Azaiza, F. (2006) Adolescent girls in distress: Views from Arab female adolescents living in Israel. *International Social Work*, 49, 188–197.

Azaiza, F., Bar-Hamburger, R., & Moran, M. (in press). Psychoactive substance use among Arab pupils. *Journal of Social Work Practice in the Addictions*.

Bayard-Burfield, L., Sundquist, J., & Johansson, S. E. (2001). Ethnicity, self reported psychiatric illness, and intake of psychotropic drugs in five ethnic groups in Sweden. *Journal of Epidemiological and Community Health*, 55, 657–664.

Central Bureau of Statistics (2002). *Monthly Bulletin of Statistics*. Jerusalem: CBS.

Dielman, T. E., Butchart, A. T., Shope, J. T., & Miller, M. (1990). Environmental correlates of adolescent substance use and misuse: Implications for prevention

- programs. *International Journal of Addiction*, 25(7a—8a), 855—880.
- Guagliardo, M. F., Huang, Z., Hicks, J., & D'Angelo, L. (1998). Increased drug use among old-for-grade and dropout urban adolescents. *American Journal of Preventive Medicine*, 15(1), 42—48.
- Kaplow, J. B., Curran, P. J., Angold, A., & Costello, E. J. (2001). The prospective relation between dimensions of anxiety and the initiation of adolescent alcohol use. *Journal of Clinical Child Psychology*, 30(3), 316—326.
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health :An inquiry into hardiness. *Journal of Personality & Social Psychology*, 37, 1—11.
- Kobasa, S. C., Maddi, S. R., & Kahn, S. (1982). Hardiness and health: A prospective study. *Journal of Personality & Social Psychology*, 42, 168—177.
- Kravetz, S., Drori, Y., & Florian, V. (1993). Hardiness and sense of coherence and their relation to negative affect. *European Journal of Personality*, 7, 233—244.
- Latzer, Y., Tzischinsky, O., & Azaiza, F. (in press). Disordered eating related behaviors among Arab schoolgirls in Israel: An epidemiological study. *International Journal of Eating Disorders*.
- Lavee, Y., & Katz, R. (2002). Division of labor, perceived fairness, and marital quality: The effect of gender ideology. *Journal of Marriage and Family*, 64, 27—39.
- Maddi, S. R., Wadhwa, P., & Haier, R. J. (1996). Relationship of hardiness to alcohol and drug use in adolescents. *American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 22, 247—257.
- Marsiglia, F. F., Kulis, S., Nieri, T., & Parsei, M. (2005). God forbid! Substance use among religious and nonreligious youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75(4), 585—598.
- Mayer, R., Forster, J., Murray, D., & Wagenaar, A. (1998). Social settings and situations of underage drinking. *Journal of Studies on Alcohol*, 59, 207—215.
- McArdle, P., Wiegersma, A., Gilvarry, E., Kolte, B., McCarthy, S., Fitzgerald, M., Brinkley, A., Blom, M., Stoeckel, I., Pierolini, A., Michels, I., Johnson, R., & Quensel, S. (2002). European adolescent substance use: The roles of family structure, function and gender. *Addiction*, 97, 329—336.
- Mensch, B. S., & Kandel, D. B. (1988). Dropping out of high school and drug involvement. *Sociology of Education*, 61(2), 95—113.
- Neumark, Y., Rahav, G., Teichman, M., & Hassin, D. (2001). Alcohol drinking patterns among Jewish and Arab men and women in Israel. *Journal of Studies on Alcohol*, 62(4), 443—447.
- Olson, D. H, Portner, J., & Lavee, Y. (1985). *FACES III*. St. Paul, MN: University of Minnesota.

- Rissel, C., McLellan, L., & Bauman, A. (2000). Social factors associated with ethnic differences in alcohol and marijuana use by Vietnamese, Arabic and English-speaking youths in Sydney, Australia. *Journal of Paediatrics and Child Health*, 36(2), 145–152.
- Scheier, L. M., Botvin, G. J., & Miller, N. L. (1999). Life events, neighborhood stress, psychosocial functioning, and alcohol use among urban minority youth. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*, 9(1), 19–50.
- Sharabi, H. (1997). Impact of class and culture on social behavior: The feudal-bourgeois family in Arab society. In C. L. Brown & N. Izkowitz (Eds.), *Developing cross-cultural competence* (pp. 240–256). Princeton, NJ: The Darwin.
- Swaim, R. C., Bates, S. B., & Chavez, E. L. (1998). Structural equation socialization model of substance use among Mexican-American and white non-Hispanic school dropouts. *Journal of Adolescent Health*, 23, 128–138.
- Swaim, R. C., Beauvais, F., Chavez, E. L., & Oetting, E. R. (1997). The effect of school dropout rates on estimates of adolescent substance use among three racial/ethnic groups. *American Journal of Public Health*, 87(1), 51–55.
- Tamim, H., Terro, A., Kassem, H., Ghazi, A., Khamis, T. A., Abdul Hay, M. M., & Musharrafieh, U. (2003). Tobacco use by university students, Lebanon, 2001. *Addiction*, 98(7), 933–939.
- Weinberg, N. Z., Rahdert, E., Collier, J. D., & Glantz, M. D. (1998). Adolescent substance abuse: A review of the past 10 years. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 37(3), 252–261.
- Weiss, S., Sawa, G. H., Abdeen, Z., & Yanai, J. (1999). Substance abuse studies and prevention efforts among Arabs in the 1990s in Israel, Jordan and the Palestinian Authority-a literature review. *Addiction*, 94(2), 177–198.